

Л. І. Адашис, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Академії митної служби України

ЗВ'ЯЗОК ДЕПУТАТІВ ІЗ ВИБОРЦЯМИ: ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЧИ ІМПЕРАТИВНИЙ МАНДАТ?

Присвячено конституційно-правовому регулюванню зв'язку між політичними партіями і виборцями, державою та суспільством. На основі вітчизняного та зарубіжного досвіду проаналізовано можливості застосування імперативного мандата, шляхи взаємозв'язку політичних партій і виборців. Виявлено низку недоліків нормативно-правового забезпечення політичної комунікації між парламентськими партіями та виборцями. Запропоновано шляхи вдосконалення українського законодавства.

Ключові слова: політичні партії; імперативний мандат; політична відповідальність; вибори; демократія.

The article is devoted to constitutional and legal regulation of communication between political parties and voters, between the state and the society. Basing on domestic and foreign experience were analyzed the possibility of an imperative mandate and the relationship between political parties and voters. The author revealed a number of shortcomings of legal support in political communication between the parliamentary parties and voters and suggested ways of improving Ukrainian legislation.

Key words: political parties; imperative mandate; political responsibility; elections; democracy.

Постановка проблеми. Аналіз положень Конституції України дає змогу зробити висновок, що представницька демократія, вибори, політичні партії – основоположні елементи конституційного ладу України, за допомогою яких працює механізм народовладдя. Його зміст розкривається в конституційному положенні ст. 5 “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”. Народ здійснює передачу своєї влади виборним органам державної влади і місцевого самоврядування шляхом реалізації виборчих прав, що належать уже не народові України, а її громадянам. Політичні ж партії, формуючись у надрах громадянського суспільства як результат його політичної самоорганізації, водночас є головним посередником між суспільством і державою, що сприяє вираженню потреб, інтересів, уподобань різних верств суспільства через інститути державної влади.

Саме політичні партії мають не лише виражати загальнозначущі інтереси, а також з'ясувати і перевтілювати інтереси окремих індивідів, соціальних верств, зацікавлених груп у сукупний політичний інтерес. Легальний спосіб делегування на державний рівень таких інтересів – вільні та демократичні вибори. Голосуючи за певну політичну партію, відповідно, підтримуючи її програму, громадяни дають можливість партії реалізувати програмні цілі та втілити їх у державну політику. Реалізація програми, яка репрезентує інтереси всього народу або його значної частини, має бути метою будь-якої політичної партії. Тому вкрай важливий зворотний зв'язок між партією та виборцями, державою і суспільством, який дає можливість партіям тримати руку на пульсі суспільних настроїв. Отримувати інформацію про реакцію громадськості щодо певних кроків влади; з'ясувати, які питання

© Л. І. Адашис, 2014

нагальні, а які вже втратили свою актуальність – все це дає можливість оперативного корегувати політичний курс влади. Для забезпечення зазначеного напрямку партії організують і проводять переважно такі масові заходи, як акції протесту, демонстрації, мітинги або широкомасштабні рекламні кампанії з пропагуванням певних ідей, шляхів розв'язання наявних проблем, що зазвичай супроводжуються виступами партійних лідерів. Однак у такому аспекті політична партія мусить зважувати кожен політичний крок, щоб уникнути не тільки неправомірних дій, але й популістських обіцянок, які вона не спроможна виконати. Така партійна діяльність – один із важливих компонентів, що дозволяють урядові триматися при владі протягом усього терміну своїх повноважень, а потім претендувати на повторне призначення [1, 160].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Викладене обумовлює значний інтерес до політичних партій, їх участі у виборчому процесі та подальшій парламентській діяльності з боку представників різних напрямів вітчизняної та зарубіжної правової науки, зокрема: М. В. Баглая, М. О. Баймуратова, А. З. Георгіци, М. Дюверже, В. С. Журавського, В. І. Кафарського, В. В. Лапасової, М. В. Примуша, Дж. Сарторі, Ю. М. Тодики, В. М. Шаповала, Ю. М. Шведа, Ю. А. Юдіна та ін.

Мета статті – дослідити взаємовідносини між парламентськими партіями та їх виборцями, шляхи вдосконалення політичної комунікації, а також доцільність імперативного мандата.

Виклад основного матеріалу. Конституційні зміни та перетворення України з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку суттєво змінили роль, місце і значення політичних партій, надали додатковий стимул для їх розвитку. Завдяки запровадженню пропорційної виборчої системи політичні партії отримали значні можливості впливати на перебіг політичних процесів майже на всій вертикалі влади, визначати засади внутрішньої та зовнішньої політики, економічний розвиток держави. Так, у ст. 83 Конституції України зазначено, що у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, яка вносить пропозиції Президентові України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, глава уряду – кандидатів до складу Кабінету Міністрів України. Згідно зі ст. 116 Конституції України сформований таким чином уряд створює та здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку держави, розробляє державний бюджет України, організовує і забезпечує зовнішньоекономічну діяльність України тощо. Отже, парламентська форма правління свідчить про партійний характер формування виконавчої влади і, по-суті, правління партії більшістю.

Ефективності представницької влади можна досягнути тільки в тому разі, коли політична система створює рівні умови для конкуруючих партій і коли самі партії являють собою структури, що дозволяють своїм членам брати активну участь у управлінні партією на рівних умовах. Прагнення такої ефективності спостерігаються в багатьох країнах.

Нині в Україні, на жаль, немає законодавчо визначеного механізму здійснення зворотного зв'язку між політичними партіями і суспільством, зокрема виборцями, хоча законодавство не перешкоджає партіям здійснювати комунікацію в усіх можливих формах, починаючи з громадських приймалень і закінчуючи акціями протесту. Політичні партії не приділяють достатньої уваги консультаціям із громадськістю під час формування й реалізації політики, а їх основна публічна активність припадає саме на виборчий період. Така стратегія помилкова. Процес зворотного зв'язку – політична комунікація, законодавчо не регламентована ні Законом України “Про політичні партії в Україні”, ні іншими нормативно-правовими актами. З огляду на зростання ролі політичних партій у процесі державотворення це виявляється вкрай важливим. І головне, така комунікація і зв'язок із виборцями має бути постійним.

Це питання викликає дискусії. Деякі дослідники відстоюють думку, що основною причиною розриву комунікації на лінії “суспільство – влада” стала відмова від формування представництва за одномандатними округами, та пропонують внести до цих моделей зміни

в бік відкритості, прозорості формування списків, розширення кола суб'єктів, які мають право висувати кандидатів у депутати, тощо [2, 25]. Інші наголошують на тому, що політичні партії виявилися просто неготовими нести ту відповідальність, яку на них поклала парламентсько-президентська форма правління [3, 31], чи звертають увагу на відсутність дійового механізму політичної відповідальності партій і блоків, представлених у Верховній Раді України, перед виборцями [4, 118].

Проте зрозуміло одне, формування демократичної моделі виборів, з урахуванням усіх позитивних і негативних явищ під час випробувань пропорційної моделі на виборах, залишається для України першочерговим завданням.

Налагодження стійкого і плідного взаємозв'язку між владою та суспільством, звичайно, залежить не лише від нормативно-правового забезпечення. Проблема відсутності цього зв'язку мало усвідомлюється самими політичними партіями. А заклики про імперативний мандат для депутатів суперечать європейській правовій традиції, в якій він сприймається як тиск на депутата і навіть конституційно заборонений (Бельгія, Італія, Німеччина, Франція).

У наукових працях традиційно розглядаються й аналізуються два основні конституційні права (стосовно виборів): право обирати (активне виборче право) і право бути обраним (пасивне виборче право). В тісному взаємозв'язку з активним і пасивним виборчим правом, а відтак і один із варіантів зв'язку політичної партії з виборцями, законодавство деяких зарубіжних країн передбачає ще одне право – право відкликання – дострокове припинення повноважень народного депутата, що належить до виключної компетенції виборців відповідного округу [5, 422]. Таке право трактується як імперативний мандат – юридична форма взаємовідносин обраних членів представницького органу державної влади і тих, хто безпосередньо брав участь у виборах. У сучасному конституційному праві імперативний мандат ґрунтується на прямій юридичній залежності депутата від виборців: депутат вважається представником не всього народу, а лише виборців округу, де він балотувався та був обраний. За формально-юридичною природою він наближений до цивільно-правового договору доручення. До того ж сам термін “мандат”, що походить від латинського “mandatum”, перекладається як доручення. Наприклад, у Франції виборці вручали членові Генеральних штатів наказ. Депутат видавав розписку, що на певних умовах він погоджується взяти на себе обов'язки їхнього представника. Приймаючи доручення, він присягав чітко виконувати наказ і в разі необхідності звертатися до своїх виборців із пропозицією дати йому додаткові повноваження. Після закінчення сесії Генеральних штатів депутат звітував перед виборцями про виконання наказу. У разі незадовільної діяльності депутата виборці могли достроково припинити доручення й відкликати його [6, 665].

Проте законодавчо визначена імперативність депутатського мандата не завжди означає можливість його відкликання лише виборцями. Іноді це право прямо закріплено за самими політичними партіями, від яких депутата обрано до представницького органу.

Тут слід погодитися з Дж. Сарторі, який наголошує на важливості партійної дисципліни і дисциплінованих партій як необхідній умові для “працюючих” парламентських систем.

Партійну дисципліну не можна пов'язувати тільки з партійною всемогутністю, найімовірніше з міццю, згуртованістю і стабільністю партії. Зміцнення партійної системи сприяє створенню згуртованої парламентської партії, яка досить сильна, щоб контролювати в парламенті хід голосування своїх членів. Однак дисципліна голосування не є результатом примусу і покарання. Її можна нав'язати, але вона може бути й добровільною. Дж. Сарторі виділяє чотири види голосування щодо лінії партії: 1) дисципліна під тиском центрального органу партії; 2) добровільна дисципліна, тобто згуртованість; 3) раціональна дисципліна, що є результатом особистої зацікавленості (підтримка власного однопартійного уряду); 4) дисципліна за рахунок наявності шкідливого впливу або відповідної реакції, що є результатом необхідності триматися спільно проти іншої дисциплінованої партії [7, 182].

Якщо процес прийняття рішень добре продуманий і виважений, то партійну лінію з питань, що виносяться на парламент, слід обговорити всередині партійної структури, а коли вже внутрішньопартійні демократичні процедури вичерпано, то меншості треба поступитися, оскільки партія під час голосування має бути одностайною. Згуртована партія має не тільки забезпечувати голоси, які вона контролює, але й бути стабільною, підтримувати свою чисельність, запобігати проблемі дезертирства або партійного розколу. Особливо це стосується посткомуністичних країн та країн колишнього Радянського Союзу, яким притаманна мінливість, нестабільність і аморфність партій.

Подібні проблеми розв'язуються в різних країнах по-різному. Наприклад, у Народній палаті Індії (Лок Сабха) член парламенту, що дезертирував, втрачає своє місце, а розколом партії вважається ситуація, коли партію залишає одна третина її членів [7, 183–184]. Положення про втрату депутатського мандата в разі переходу до іншої партії в Індії знайшло своє конституційне закріплення.

У Данії партійна дисципліна настільки сувора, що депутат від партії, який не дотримується настанов партійного керівництва, виключається з її лав і вже не може висуватися на наступних виборах як кандидат від цієї партії [8, 161]. В Індонезії окремі політичні партії можуть відкликати своїх членів із парламенту, в Ліхтенштейні депутата може бути відкликано групою своїх виборців [9, 255].

Досить цікаве імперативне закріплення в параграфі 1 ст. 17 Конституції Бразилії положення про те, що статuti політичних партій мають містити норми про вірність партійній дисципліні. Конституція не дає можливості партіям вирішувати ступінь лояльності й партійної дисципліни на свій розсуд, гарантує лише автономію в питаннях своєї внутрішньої будови і функціонування. У Норвегії взагалі не існує інституту, що карає депутата за порушення партійної дисципліни у власній фракції. Депутат вважається представником усього народу, а не партії, за списком якої він обирався [10, 96].

У структурованих партійних системах покарання партійного дезертира шляхом позбавлення його місця в парламенті виявляється непотрібним і надмірним. Йому можуть дозволити вийти з партії, за списками якої його обрано, але заборонити приєднуватися до іншої партії, тобто залишитися безпартійним депутатом.

Слід зауважити, що в Україні певний час існувала велика кількість нормативно-правових актів, які регламентували відкликання народного депутата виборцями: ст. 96 Конституції УРСР 1978 р. містила положення, що “Депутат зобов’язаний звітувати про свою роботу і роботу Ради перед виборцями, а також перед колективами і громадськими організаціями, які висунули його кандидатом у депутати. Депутат, який не виправдав довіри виборців, може бути в будь-який час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку”; ст. 7 Закону України “Про статус народного депутата України” від 17.11.1992 р. № 2790-ХІІ установлювала, що депутат, який не виправдав довіри виборців, може бути відкликаний; Закон України “Про відкликання народного депутата України” від 19.10.1995 р. № 396/95-ВР містив порядок і підстави такого відкликання (ці положення втратили чинність на підставі Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про статус народного депутата України” від 22.03.2001 р. № 2328-ІІІ).

Сучасна конституційно-правова наука наголошує на тому, що народний депутат – представник усього українського народу, а не лише виборців свого округу. Але в Україні не вщухають дискусії про доцільність уведеного імперативного мандата для депутатів парламенту. Хоча ст. 81 Конституції України чітко зазначила можливість дострокового припинення повноважень народного депутата у випадку, якщо він не є членом фракції тієї політичної партії (блоку), від якої він обраний, або виходить зі складу такої фракції. Однак дострокове припинення повноважень народного депутата за таких обставин можливе лише за рішенням вищого керівного органу політичної партії (а таке рішення вона може і не прийняти).

Крім цього, у вітчизняному законодавстві немає механізму реалізації цього конституційного положення.

Партійну дисципліну на місцях закріплено Законом України “Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад” від 12.01.2007 р. Зокрема, цей Закон зазначив додаткову підставу дострокового припинення повноважень для депутатів Верховної Ради АРК і депутатів місцевих рад, а саме: якщо він не входить до складу фракції тієї політичної партії (блоку), від якої він обраний, або виходить зі складу такої фракції. Водночас цей Закон надав політичним партіям можливість “відкликання депутата з інших підстав, установлених вищим керівним органом політичної партії (виборчого блоку політичних партій)”. Але дана норма давала можливість вищому керівному органу політичної партії діяти на власний розсуд – вирішувати питання депутатства тієї чи іншої особи, що не вважаємо демократичною ознакою. Згодом Конституційний Суд України рішенням від 27.05.2008 р. № 11-рп/2008 визнав останню неконституційною, цю норму було скасовано й визнано конституційність інших підстав дострокового припинення повноважень депутата.

Однак задекларовані в Законі можливості для відкликання виборцями обраного ними депутата містять механізм реалізації відкликання депутата лише політичними партіями. Наділення вищих керівних органів партії правом дострокового припинення повноважень депутатів без надання такого права як іншим членам партії, так і виборцям, що не є членами партії, порушує конституційні права рівності всіх громадян перед законом.

На жаль, досі ці законодавчі новели спрямовано на зміцнення партійної дисципліни і посилення відповідальності депутата – члена партії швидше перед самою партією, ніж перед виборцями. Як зазначає суддя Федерального суду претензій США у Вашингтоні Б. А. Футей, така конституційна норма суперечить демократичним принципам і зобов’язує депутатів обслуговувати спочатку інтереси їхньої партії, а вже потім – українського народу, що, вочевидь, є порушенням депутатської присяги відповідно до ст. 79 Конституції, в якій кожен депутат має “дбати про добробут Українського народу” [11, 6].

Таким чином, з одного боку, партійний імперативний мандат полегшує роботу парламенту, забезпечуючи за допомогою партійної дисципліни передбачуваність його роботи, а з іншого – він сковує ініціативу депутата й містить небезпеку бюрократизації органу народного представництва [12, 243].

Досвід розвинених європейських країн підтверджує недоцільність запровадження імперативного мандата. Основна причина – слабкість аргументів на користь імперативної природи мандата, адже для виконання наказів виборців депутат мав би, перш за все, виявити всіх виборців, які за нього проголосували, з’ясувати суть усіх “наказів” цих виборців і виконати такі накази шляхом прийняття відповідних законів. За цих умов буквально виконання наказів свого електорату призвело б до паралізації роботи законодавчого органу і неможливості приймати будь-які рішення. Тому зв’язок члена парламенту з виборцями в зарубіжних країнах забезпечується двома основними способами – через персоналізацію виборчої системи, за якою формується склад представницького органу, а також шляхом закріплення за членами парламенту певних матеріальних (фінансових) ресурсів, які можна використати для підвищення ефективності взаємодії з виборцями (так звані представницькі витрати). Найефективніший зв’язок депутатів із виборцями забезпечує мажоритарна виборча система, що застосовується у Великобританії, США, Франції, або пропорційна виборча система з преференційним голосуванням (Бельгія, Греція, Естонія, Латвія, Фінляндія, Швеція, Польща та ін.) [13, 25, 27]. Голосування за закритими списками практикується лише в чотирьох країнах Європейського Союзу – Австрії, Іспанії, Італії та Португалії [14, 4].

Прагнення врегулювати питання посилення відповідальності політичних партій перед виборцями втілюється в законопроектах, що подаються до парламенту. Так, ще у 2008 р. у законопроекті № 1467 від 31.01.2008 р. пропонувалося покласти на політичні партії, представники яких є народними депутатами України, обов'язки щорічно звітувати в газетах “Урядовий кур’єр” і “Голос України” про хід реалізації політичної та передвиборчої програм партії, тобто встановити політичну відповідальність парламентських партій за їх реалізацію. Але за своїм різновидом політична відповідальність не належить до юридичної відповідальності й не регулюється нормами права. Вочевидь, пропонувалося запровадити “позитивну” юридичну відповідальність і, таким чином, покласти на політичні партії обов'язок щодо здійснення важливих і корисних для суспільства функцій. Однак ефективність запропонованої форми звітності викликала багато сумнівів, адже така форма звітності перетворилася б на рекламу партій, чого не слід робити через те, що зазначені видання утримуються за рахунок бюджетних коштів. Як правильно було зазначено у Висновку Головного науково-експертного управління від 17.03.2008 р., на відміну від фінансування за рахунок державних коштів певних виборчих процедур (оскільки це випливає з передбаченого Конституцією України обов'язку держави вживати позитивних заходів для забезпечення реалізації конституційних виборчих прав громадян) ресурсне забезпечення за рахунок держави запропонованих законопроектом правовідносин позбавлено правової основи.

Таким чином, передумовою для успішної партійної діяльності, стабільного зв'язку партій і виборців є вісім суттєвих ознак, які виокремлює Г.-Й. Феєн [15, 12–15]:

1) наявність у партії свого електорального базису, що може бути ідентифікований (бо партія, яка хоче одночасно апелювати до всіх, обіцяючи все і всім, зрештою не буде переконливою ні для кого);

2) побудова такої організації, діяльність якої помітна на всій території країни (громадські приймальні мають стати “радаром” для критики, скарг і бажань, а також максимально скоротити відстань між політикою та громадянами);

3) створення активної членської організації (не лише з функціонерів, що живуть за її рахунок, але й з активних членів, що роблять партію живим організмом, апелюючи до широких кіл суспільства);

4) партія мусить бути комунікативною як усередині, так і зовні (це не лише передача партійних месиджів до громадськості, а також готовність сприймати критику, готовність чути і вчитися з почутого мусить бути помітною ознакою партії);

5) розробка власного профілю (за допомогою своєї програми партія самовиражається, визначає своє місце й позиції в державі та суспільстві; вона дозволяє виборцю самоідентифікувати себе зі своєю партією);

6) керованість партії, що передбачає здатність до згуртованості в діях, з одного боку, а з іншого – здатність до відкритого діалогу (готовність дослухатися, здатність заздалегідь розпізнати сучасні й майбутні виклики держави та суспільства, відреагувати на них своєю політикою і програмою);

7) здатність до інтеграції (намагання поширювати свій електоральний базис, не втрачаючи при цьому свого традиційного виборця);

8) здатність до проведення кампаній (не лише у виборчий період, але й до чи після нього через знаходження важливих для партії тем, за допомогою яких вона може досягти конкурентних переваг).

З цими висновками слід погодитися, оскільки багато в чому саме від політичних партій залежить налагодження взаємозв'язку між суспільством і владою.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Аналіз українського та зарубіжного законодавства і практики дає змогу стверджувати, що існування будь-якої держави як політичної організації суспільства передбачає

наявність певної політичної волі та інтересів носія державної влади – народу. Демократичний розвиток держави, становлення громадянського суспільства потребує належного формулювання, відображення та представлення наявних численних політичних інтересів, що помітно впливають на суспільне життя. Функція політичного представництва покладається на партії. Саме партії покликані об'єднувати громадян навколо проблем загальнодержавного розвитку, формувати суспільну думку стосовно шляхів забезпечення поступу до того чи іншого ідеалу суспільного та державного життя. Тому стан розвитку партійної системи чітко відображає ступінь забезпечення політичної, економічної, культурної та інших форм багатоманітності цього життя, отже, й рівень розвитку демократії в країні.

В усьому світі метою і водночас способом реалізації партіями своїх функцій є боротьба за владу. Єдиним прийнятним шляхом її здобуття може бути участь у формуванні державних органів через вибори. Саме вибори дають можливість партіям вільно та рівноправно змагатися за владу, а народові – належно оцінити попередню діяльність відповідних політичних партій і надати їм можливість знову отримати владні повноваження.

Політична реформа та перехід до пропорційної системи виборів в Україні не лише змінили правовий статус політичних партій, але й створили реальні механізми, за допомогою яких партії беруть участь у процесі державного управління й визначення державної політики. На жаль, нині в Україні невтішна картина – нестабільні результати виборчих кампаній, слабкі урядові коаліції, що змінюють одна одну з неймовірною швидкістю. Як наслідок – нетерплячий, невдоволений та розчарований електорат, котрий не дає другого шансу неуспішним урядам і водночас з легкістю схиляється до наступних популістських обіцянок. Але тут чекає інша загроза. Якщо від виборів до виборів на краще нічого не змінюється, то за дуже короткий період виборець може взагалі відвернутися від усіх партій, про що застерігає у своїй праці професор Г.-Й. Феєн [15, 15]. Такі застереження вже справджуються, про що свідчать результати останніх виборчих кампаній, коли громадяни не підтримують жодної політичної сили.

Але, незважаючи на це, слід констатувати, що партії – головна ланка, яка з'єднує суспільство і державу, забезпечує його різноманітне ідеологічне представництво на владно-державному рівні. Тому нині різноманітні напрямки комунікації між політичними партіями, владою та суспільством виявляються вкрай важливими.

Суперечки ж про імперативність депутатського мандата, необхідність його скасування або визначення чіткого механізму його реалізації доводять, що існує потреба в розширенні наукового тлумачення поняття “імперативного мандата”. Це складне правове явище й подальше вивчення його структури та класифікаційних ознак надзвичайно важливі.

Список використаних джерел:

1. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М. В. Баглая, д. ю. н., проф. Ю. И. Лейбо, д. ю. н., проф. Л. М. Энтина. – М. : Норма, 2004. – 832 с.
2. Питання ефективної комунікації політичних партій з виборцями в контексті формування публічної політики: пріоритети розвитку / Тищенко Ю., Варивода Я., Конончук С. та ін. – К. : УНЦПД, 2007. – 80 с.
3. Бабенко К. Конституційно-правове забезпечення діяльності політичних партій в сучасній Україні: перспектива партократії чи здоровий партогінез / К. Бабенко // Юридична Україна : щомісячний правовий часопис. – 2007. – № 6. – С. 26–32.
4. Давидович С. Н. Становлення багатопартійної системи як важливої умови демократизації суспільства / С. Н. Давидович // Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – № 4. – С. 115–118.

5. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відповід. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А–Г. – 672 с.
6. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відповід. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
7. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Сарторі Дж. : пер. з 2-го англ. вид. О. І. Мороз. – К. : АртЕк, 2001. – 224 с.
8. Исаев М. А. Основы конституционного права Дании / Исаев М. А. – М. : Муравей, 2002. – 344 с.
9. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / Георгіца А. З. – Тернопіль : Астон, 2003. – 432 с.
10. Исаев М. А. Основы конституционного строя Норвегии / Исаев М. А. – М. : Муравей, 2001. – 213 с.
11. Футей Б. Удосконалення виборчого законодавства / Б. Футей // Юридичний вісник України. – 13–19 січня 2007. – № 2 (602). – С. 1, 6.
12. Романюк П. В. Імперативний мандат: окремі питання конституційної теорії та практики в сучасних умовах / П. В. Романюк // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : “Право”. – 2013. – Вип. 5. – С. 240–245.
13. Статус члена парламенту: зарубіжний досвід та пропозиції для України // Парламент. – 2006. – № 2. – С. 25–40.
14. Зв’язок депутатів та партій з виборцями: український і зарубіжний досвід. – К. : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2007. – 22 с.
15. Феєн Г.-Й. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах ЄС / Феєн Г.-Й. – К. : KAS Policy paper, 2007. – 15 с.